

Boszorkányperes jegyzőkönyv-változatok kéziratainak
területi és társadalmi beágyazottsága¹

Bevezetés

Jelen tanulmány XVIII. századi boszorkányperes tanúkihallgatási jegyzőkönyvek kéziratait hasonlítja össze azzal a céllal, hogy feltárja, mennyire őrizhették meg a szövegek lejegyzői az elhangzott nyelvjárási jellemzőket, illetőleg mely ejtésbeli sajátosságok számítottak társadalmilag szélesebb körben elfogadott variánsoknak. Az elemzés azokból a kéziratokból indul ki, amelyeket a IV. Scriptorium konferencián jegyzőkönyv-változatokként mutattam be.² A nyelvjárási kép és a lejegyzői profilok részletesebb feltárása ugyanakkor további kéziratok bevonását is szükségessé teszi. A vizsgálat részeredményei más, a korabeli kéziratossághoz kapcsolódó kutatások számára is hasznosíthatók lehetnek. A továbbiakban röviden bemutatom a forrást, majd a lejegyzői profilokhoz, valamint a hangjelölés vs. ejtés és ezen belül a területiség kérdéskörét tekintem át. Ezt követi a kvalitatív elemzés az alábbi kérdések mentén:

- Mi jellemzi az egyes kezeket a szövegekből kiindulva?
- Mi jellemezte a területet (Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza) a közelmúltban?
- Mi jellemezte a területet a XVIII. században (további kéziratok alapján)?

Az alábbiakban röviden ismertetem a vizsgált nyelvi anyagot.

¹ A tanulmány az NKFI/FK 135186. számú munkálat (Regiszterfüggő változatok a közép-magyarban) támogatásával készült.

² Korábban az iratok kapcsán a jogi eljárás alakulása és a különféle grammatikai és pragmatikai jelenségek közötti válogatás szempontjából kimutatható eltéréseket elemeztem: VARGA MÓNKA (2023), *Lejegyzésmintázatok és -változatok boszorkányperes tanúkihallgatási kéziratok alapján*. In BOROS István – TAKÁCS László (szerk.), *Aut lego vel scribo. (IV. Scriptorium konferencia Budapest, 2021. december 16–17.)*. Budapest, Szent István Társulat – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Moravcsik Gyula Intézete. 213–232.

A forrásról

Az elemzés központjában egy olyan jegyzőkönyvcsoport áll, amelyet Musa Erzsébet boszorkányvádja kapcsán rögzítettek 1752–1753 között, Kiskunhalason és Kiskunfélegyházán. A dokumentációból öt tanúkihallgatási irat különíthető el – egyéb fogódzó híján saját azonosítást vezettem be, a kikérdezések (úgynevezett *de eo utrum* vagy *deutrum*) alapján számozva:

- Az 1. irat az 1752 november 17-ével keltezett tanúkihallgatás Kiskunhalasról (ezt 1753-ban hitelesítették, helyenként ki is egészítették más kézzel; 12 lap);
- a 2–3. irat 1753 december 3-ai keltezésű Kiskunfélegyházáról (24 lap, ezzel a dátummal és helymegnevezéssel két további lapot is elláttak);
- a 4–5. – szemben a 1–3. irattal, amelyeket önálló lapokra jegyeztek le – egybekötött protokollumba van bejegyezve (21 lap).³

Az öt iratban három, a duktus és a hangjelölés segítségével jól elkülöníthető kéz közreműködik (1. kéz 1. irat; 2. kéz 2-3. irat; 3. kéz: 4-5. irat; emellett egy további kéz felelős a kiegészítő megjegyzésekért; a kéziratok elemzését lásd lentebb). Jóllehet a dokumentáció minden ismert darabja tisztázott, másolt kézirat, a nyelvi elemzés igazolta, hogy a 4-5. számmal ellátott irat az eljárás szempontjából releváns szöveghelyeken alapvetően egyezik az 1-3. iratokkal. Emellett a 4-5. módosításai tendenciákat képeznek, ilyen az ismétlések kihagyása, a rövidebb, tömörebb megfogalmazás; a korszakban rendszeres grammatikai variánsokat tekintve szabadabb váltakozást mutat az 1–3. iratokhoz képest; nem nélkülöz ugyanakkor bizonyos egyéni preferenciákat elsősorban a szókincs és a pragmatika területéből (így például annak a kifejezésére, hogy a Musa Erzsébet ellen hozott vádak nem megbízhatók).⁴

³ Ugyanitt megtalálható többek közt a vádlott kihallgatása is, e szövegcsoporthoz magyar nyelvű része betűhű közlésben bárki számára szabadon elérhető a Történelmi magánéleti korpuszból is (a továbbiakban TMK, a forrás tételszáma: Bosz. 348.). A TMK leírását lásd DÖMÖTÖR Adrienne – GUGÁN Katalin – NOVÁK Attila – VARGA MÓNIKA (2017), Kiutkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113. 85–110., Attila NOVÁK – Katalin GUGÁN – MÓNIKA VARGA – Adrienne DÖMÖTÖR (2018), Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52. 1–28. A kéziratok lelőhelye és jelzete: Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár, HU_MNL_JNSZML_IV_5_d_0000001a–k, HU_MNL_JNSZML_IV_5_d_000002a–n, HU_MNL_JNSZML_IV5_d_000003_a–l, valamint: Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár, Jászkun kerület büntetőperrek jegyzőkönyve, Kiskunság 235–249.; valamint xerox másolatuk (Letöltés: 2023. március 13.): https://boszorkanykorok.hu/src/docs/75211JnKe4bSF2348_compressed.pdf

⁴ Mindezt részletesen lásd VARGA 2023.

Problémafelvetés és módszer

Mint azt több kutatás is kiemelte, a kézazonosítási szempontok – fonéma : graféma megfelelés, javítás, nyelvjárási sajátosságok, rövidítés, tagolás, központosítás – és jelentőségük meghatározása gyakran maga sem kiindulás, hanem a kutatás eredménye.⁵ Jelen tanulmány a nyelvjárási sajátosságok meghatározását tűzte ki célul; kérdésfeltevése az, hogy a feldolgozott szövegekből milyen területi jellemzők, ejtészváltozatok mutathatók ki, ezek mennyiben kapcsolódnak ahhoz a szűkebb területhez, ahol a kihallgatások zajlottak (Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza), illetve mennyiben tekinthetők olyan variánsoknak, amelyek a XVIII. században társadalmilag szélesebb körben elfogadottnak számítottak – mindhárom szemponthoz további kezeket és iratokat kell majd figyelembe venni. A kutatás a nyelvjárástörténet és a lejegyzői profilok kialakítása felől egyaránt indokolt, nem nélkülözve a módszertani nehézségeket, korlátokat sem.⁶ Az egyes lejegyzőkről kevés adat maradt fenn, közbeavatkozásaik egy része pedig kevésbé egyértelműen azonosítható (például a szóválasztás vagy a grammatika terén), így a rögzített szövegeket a tanúkkal közös produktumnak érdemes tekinteni. A lokalizációt pedig egyéb fogódzó híján szintén ahhoz a területhez kell kapcsolni, ahol az egyes kihallgatások zajlottak (ez gyakran megegyezik a tanúk lakhelyével). Az összevetés központjában természetesen maguk a szövegek állnak, ugyanakkor a részeredményeket szükséges tágabb kontextusba helyezni a dialektológiai leírásokkal szembevetve – utóbbiak főként a közelmúlt nyelvhasználatára vonatkoznak, így nem várható teljes megfelelés a XVIII. századi iratokból kinyert tapasztalatokkal, hanem a korszak más forrásaira kell nagyobb hangsúlyt helyezni a felvázolt kép pontosításához.

⁵ HAADER Lea (2004), A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128. 196–205.; uő. (2014), A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In LACZKÓ Krisztina – TÁTRAI Szilárd (szerk.), *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Eötvös Collegium. 87–103., 88–94., XVI. századi magánlevelek alapján: KOCIS Zsuzsanna (2020), *Kora újkori levéltanok. Kézazonosítási lehetőségek elmélete és módszerei*. Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. (Gondolat-Jel, 2.), uő. (2022), Hogyan nevezzük? Egy misszilisírnok azonosításának lehetőségei és korlátai. In FORGÁCS Tamás – NÉMETH Miklós – SINKOVICS Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 229–240.

⁶ A nyelvjárási meghatározása és a lokalizáció módszertani nehézségeiről a misszilisírnok esetében lásd: E. ABAFFY Erzsébet (1965), *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Nyelvészeti tanulmányok, 7.); DEME László (1959), *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Nyelvtudományi Értekezések, 20.); PAPP László (1959), *XVI. század végi nyelvjárássaink tanulmányozása*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Nyelvtudományi Értekezések, 19.); KOCIS 2020; uő. 2022; boszorkányperesben VARGA Mónika (2021), Nyelvjárási jellemzők megjelenéséről boszorkányperes jegyzőkönyvek kézírataiban. *Magyar Nyelvjárási Értekezések* 59. 103–125.

Elemzés

Az elemzés a kéziratokból készített betűhű átiratok alapján történik, elsőként a három már elhatárolt kéz összevetésével, majd további, szűkebben és tágabban kapcsolódó források bevonásával.

Mi jellemzi az egyes kezeket a szövegekből kiindulva?

Az összehasonlítás első szakaszában kigyűjtöttem vizsgált öt szövegből az ejtésvariánsokat, különös tekintettel azokra, amelyeknek területi kötöttsége is lehet. Ilyen volt az összefoglaló néven ablatívuszinak nevezett toldalékok zártabb magánhangzós formája, amely mindhárom kéznél rendszeres volt (csak néhány példát idézve: 1. kéz: *borábúl, helyrűl*; 2. kéz: *időtűl, időrűl, szájábúl*; 3. kéz: *abbul, szókrul Szemtűl*).

Különböző mértékben, de mindhárom kéznél megjelent *i*-zés (1.: *tenyerivel, hiti, életirűl, Feleségit, kezit, tselekedetit*; 2.: *pinzit, kisz, törtint, kinszerített, törvényes, ijedsigibe, Felesiginek, betegsigben, ollyatin*; 3.: *Kisirtetekben, kinszeritvén*). Hozzá kell tenni, hogy a birtokos személyjelek zártabb formája a korszakban igen általános variáns,⁷ tehát azok az adatok tekinthetők a területiség szempontjából „beszédesebbnek”, amelyek hangsúlyos első szótagi vagy szóbelsei *i*-zést is tartalmaznak – ezúttal ez főként a második kézre igaz, a harmadik esetében csak néhány lexémában sikerült kimutatni.

Gyakori variációs lehetőség továbbá a magánhangzók nyíltabb és zártabb realizációja (1. nyíltabb: *esmér, Seprőt, közöttök, magok* ’maguk’, *létekben* ’létükben’; zártabb: *bölsübeli*; 2. nyíltabb: *névő, méglen*; zártabb: *kű, küles, mellűl, felűl* ’felől’, *tyúkainkot*; 3. nyíltabb: *seprőt, osonna, Gyanóság*; zártabb: *vocsorálván, Vánkus, Tyúkainkot, késűn*). Mindkét lehetőség viszonylag ritkán vagy tipikusabb elemekben jelentkezik (a korszakban ilyen az *esmér*, a *magok*, a *méglen* vagy épp a *gyanó*).

A területiség szempontjából fontos marker lehet az *ö*-zés; ez a vizsgált iratokban kevésbé gyakori, és csak bizonyos elemeket érint, melyek egy része akár napjainkig is ingadozik, ilyen a *fel* ~ *föl* (1.: *föl*; 2.: *Örzébettel, Örze, kölletet, lölt, föl, löt*; 3.: *Örsebetett, ösmeri, költvén, köllett, lött, föl*). A *tött, lött, vött* típus esetében a labiális forma inkább a *tött*ípussal függ ösz-

⁷ A TMK betűhű szövegközlése és kéziratok alapján egyaránt: VARGA 2021; uő. (2022a), Boszorkányos lelemények: 18. századi tanúvallomás-kéziratok írásos, lejegyzői, valamint nyelvjárástörténeti kontextusa. *Nyelvtudományi Közlemények* 118. 209–230.

sze, mint a területiséggel.⁸ Emellett magukból a szövegekből is kimutatható az ingadozás, az ellenpéldák megléte: *vették, tett, Erzébet, fel, letett; esméri*.

A más magánhangzókat érintő labializáció szintén kevésbé jellemzi az iratokat, a második kéznél adatolható a *Hütvesit, Hütvesinek*, ez azonban más területről is tipikus variáns a korszakban. A harmadik kéznél pedig az *üdőben* szerepel, ami szintén az egyik leggyakoribb variáns XVI–XVIII. században (jóllehet például a második kéztől illabiális *idő* formák adatolhatók). Az ellenkező tendencia, az illabiális megoldások ugyancsak kevésbé jellemzik az iratokat, az első kéz szövegéből idézhető a *mivelte*, ami a korszakban szintén kifejezetten gyakori variáns.

A mássalhangzókat tekintve a palatalizáció (1.: *Istvány, fellyül, szenyved*; 2.: *tulajdonitanýi*; 3.: *Istvány*), valamint a depalatalizáció figyelhető meg, utóbbi inkább csak a második kéznél: *Menétke, illetin, illen*.

A morfofonológiai sajátosságokra visszatérve a harmadik kéz iratai feltűnő különbséget mutatnak azáltal, hogy a *-val/-vel* toldalékok mássalhangzóival nem illeszkednek, például: *orvosságokkal, szókval, fatensvel, Eszten-dökvel, Gyermekekkel, Györgyvel* – ez a jelenség a másik két iratban nem fordult elő.

Mi jellemezte a területet a közelmúltban?

A kihallgatások Kiskunhalason és Kiskunfélegyházán zajlottak, így a jelenkori, közelmúltbeli leírás⁹ alapján a Dél-alföldi régió kiskunsági csoportjának sajátosságaival szembeállíthatjuk az előző szakaszban bemutatott eredményeket. Eszerint a területre az utóbbi időkig is jellemző az ablatívuszi toldalékok zárt magánhangzós ejtése, de *l* kieséssel, *-bú/-bű* stb. formákat eredményezve – a XVIII. századi források már tartalmazzák a zárt magánhangzókat, az *l* kiesését azonban nem. A különbség feltehetően az írott jelleggel magyarázható; jóllehet nincs még köznyelv, a lejegyzőktől pedig legfeljebb nem túl következetes, spontán normatörekvések figyelhetők meg,¹⁰ az utóbbi rendszeresebben vonatkozik a grammatikai jelentéssel bíró elemekre.

⁸ PAPP 1963:23; E. ABAFFY 1965:19.

⁹ Részletesen lásd JUHÁSZ Dezső (2001a), A magyar nyelvjárások területi egységei: a nyelvjárás régiók. In KISS Jenő (szerk.), *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 262–316., 278–280.

¹⁰ NÉMETH Miklós (2004), *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.; BERENTE Anikó (2021), *A szegedi boszorkányperes (1726–1744) jegyzői. Történeti dialektológiai és szociolingvisztikai vizsgálat*. Szeged, PhD-értekezés.; VARGA Mónika (2020), Rontás van a szövegen? A lejegyzési gyakorlatról boszorkányperesekben. In Boros István (szerk.), *Fideliter servanda. II. Scriptorium konferencia, Pannonhalma, 2018. május 7–8*. Budapest, Szent István Társulat. 283–301.

A Dél-alföldi régió kiskunsági csoportjában rendszeres a zártabb magánhangzós (*ó, ő > ú, ű*) ejtés, az *é*-zés viszont szórványos – a feldolgozott kéziratokban az utóbbira is van példa, jóllehet viszonylag kevés lexémát érint a variáció (emellett a nyíltabb magánhangzók megjelenése is kimutatható volt). A közelmúltbeli leírás szerint a területet nem *i*-ző, legjellegzetesebb sajátossága pedig a fonotaktikai helyzettől független *ö*-zés – ezzel szemben az ezúttal vizsgált anyagban az *ö*-zés kevésbé képviselteti magát, a korszakban tipikus elemeket érintve, nem egy ellenpéldával, az *i*-zés ugyanakkor, főként a második kéz esetében, rendszeresebb. A régió néhány jellegzetessége, így a zárt *ë* (egyébként ritka, kötöttebb) használata a kéziratokon nem kérhető számon – illetve nem tekinthető a lejegyzői profil részének –, ugyanis nincs külön jelölése a korszakban. Főként az 1. kéz esetében rendszeres ugyan az *e*-khez kapcsolódó hurokforma, annak következtelen megjelenése (és az a tény, hogy az eleve zártabb *é* grafémáján is előfordul) viszont inkább írássajátosságra enged következtetni, mint az ejtés tükrözésére.¹¹ Az *l, r, j* nyújtó hatása pedig a napjainkétól eltérő ékezethasználattal, illetve hosszúságjelölés miatt nem vizsgálható.

A Dél-alföldi régió kiskunsági csoportjának közelmúltbeli leírásához kevésbé illeszkednek az ezúttal feldolgozott iratok, érdemes tehát a XVIII. század forrásainál maradványos vizsgálatokkal választ keresni a látott ellentmondásra.

Mi jellemezhetette a területet a középmagyar korban?

Tekintve, hogy a XVI–XVIII. század (nyelvtörténeti megnevezéssel *középmagyar kor*) nyelvjárási sajátosságairól egyelőre nem készült olyan átfogó leírás, mint a jelenkor, illetve a közelmúlt vonatkozásában, ezúttal egyrészt a már publikált részeredményekkel vethetjük össze saját tapasztalatainkat, másrészt további kéziratokat kell bevonnunk az elemzésbe.

A szegedi boszorkányperek lejegyzőinek vizsgálatakor¹² azok a kezek, amelyek Szeged környékének minősültek annak alapján, hogy „nem mondanak ellent”, illetve „nem cáfolják” a dél-alföldi régióba tartozást, ugyancsak nem is képviselték azt markánsan. Megfigyelhető volt ugyan az *ö*-zés (*Eörse, böcsületes, Csöp, ökö*), a nyíltabbá válás néhány esete (*szerént, velek ’velük’, gyanóság, föröszt* stb.), a birtokos személyjelezésben jelentkező *i*-zés, (*szomszédi, tanácsi*) és az *l* betoldás (*holnap ’hónap’, miulta ’mióta’*), ezek a korszakban számos területéről adathatók. Hozzá kell tennünk, hogy a Dél-alföldi régióban és főként a kiskunsági területen a XVIII. században

¹¹ Más területről származó forrásokban is; VARGA 2021; uő. 2022a.

¹² BERENTE 2021.

betelepítések zajlottak, többek között a jászásból kiindulva,¹³ így például Kiskunhalas és Kiskunfélegyháza is keverék típusúnak számít.¹⁴

A vizsgálatot tehát szükséges kiterjesztenünk további iratokra. A 3. kihallgatás egyik kérdésében megemlítenek egy bizonyos Bozsérnét: *Tudgyae, hogy nevezett Nagy Judith az előtt Bozernéra, azután Kocza Katára gyanakodott, s. panaszkodott* – a tanúk egyébként nem erősítik meg a felvetést: *A' Fatens hasonló képen semit sem tud felelni, mivel ezen punctumnak veleit és ereit nem is érti, miért leg először Bozernéra az után Kocza Katára gyanakodot volna [...] Fatens soha sem hallotta maga hűtvesinek Nagy Jutkanak szájából Bozernéra vagy Kocza Katara gyanóságát.* Mint kiderült, Bozsérné Csapó Katalin ellen ugyancsak 1752-ben indult eljárás. A szintén kiskunhalasi jegyzőkönyvet vizsgálva tűnt fel, hogy lejegyzője a duktus (és mint kiderült, a hangjelölés) alapján nagy eséllyel megegyezik Musa Erzsébet első kihallgatási szövegének kezével (Az 1–4. kép a két iratból közül részleteket).¹⁵

Ami a hangjelölést illeti, mindkét iratban megfigyelhetők többek között az olyan – a másik két kéznél nem jelentkező – sajátosságok, mint a hurkos *ś* a *zs* hangértékében, a *cs* hang jelölése *ts*-sel, az ékezet használat a *vólt*, *vólna* típusnál, de a rövidítések helyzete és módja is az azonosságot támasztják alá.

A területi variánsokra térve a Musa Erzsébet első iratánál látottak megfigyelhetők Bozsérné jegyzőkönyvében is – sőt az utóbbi forrás bizonyos fentebbi tendenciákat meg is erősít. Így például az *i*-zés megjelenik hangsúlytalan szótagban is (*herilő* 'herélő', *kisirtet*), az *ö*-zésre is valamivel több az adat (*föl sörkenvén*, *seprötte*), azonban továbbra sem markáns (ellenpéldaként a *fel* is adatható), de az illabiális megoldásokra is (*izenettel*, *mi-ve'lt*) – utóbbiak a korszakban szintén tipikusak. A nyíltabb magánhangzós formák ugyancsak rendszeresek ([kérdésben] *Esmérié*, [válaszban] *esméri*,

¹³ JUHÁSZ 2001a:319–322; uó. (2001b.), A nyelvföldrajz magyar eredményei In KISS Jenő (szerk.), *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 111–130., 126–128.; SZABÓ József (1990), *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászati tanulmányok*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár. 297–298.

¹⁴ A jászási és egyéb palócos jellemzők mellett kiskunsági, kétféle dunántúli és szegedi elemek keverednek benne az utóbbi időkig is; Kiskunhalas, de főként Kiskunfélegyháza viszonylag magas arányú jászos hatást mutat, lásd: H. TÓTH Tibor (2007), Nyelvjárás-keveredés: kevertség és többrétegűség a Dél-Alföld (Kiskunság) nyelvjárászati területein. In GUTTMANN Miklós – MOLNÁR Zoltán (szerk.), *V. Dialektológiai szimpózium*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola. 101–107.; uó. (2010), Kiskunhalas nyelvjárásának rétegei. In NÉMETH Miklós – SINKOVICS Balázs (szerk.), *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 49–59.

¹⁵ Az utóbbi irat jelzete: MNL JNSZML IV.5.Büntetőperok. Füzet 1. Kötet 1.124. (21 lap). A kéziratrészleteket a MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára engedélyével közlöm, amelyet ezúton köszönök Csöngé Attila igazgatónak.

az nem elmentünk egy óra alatt Székre, ott is egy óráig mulatván, hazam
 jött óra alatt ismét Béla városába. # Fatens Felesége Dobráds Kata Mária
 Erzsébethez tett ilyen kérdést: Hat Komán Affony a kis bűnösök: gróvud
 hol volt a holt? Felele Mária Erzsébet: Juhonvölgy. Imeg a Fatens Felesége
 Dobráds Kata tett ilyen kérdést: Van a módorán te a kővec Komán Affony:
 monda és felele Mária Erzsébet: Dikony nem a módorán én, meco a módorán itt.
 csak akkor, bár most is így amegb Funnánk. Hazamjött is a Fatens Fele
 ge Dobráds Kata kérdést tett, hat Komán Affony ilyen ruhában volt a kő
 mint most, monda és felele Mária Erzsébet: De nem jöh illenben, hanem kő
 lőre ruhában voltam, sarki hec és gróvud dolog ott lani. ~~Maria nem~~
~~mondja meg.~~ Tovább is a Fatens Felesége Dobráds Kata ehhez a kérdés. Ha
 Komán Affony nem felt a kő kővec Lenni, miért nem mondja meg kő

1. kép. A Musa Erzsébet elleni eljárás 1. iratának részlete, rajta az első kéz duktusa (15v)

ha nagy mond be adom a kővec, ahonnan olyan egyezőre hoztal, va
 lamint egyezőre annál ebből vólta. De a kővec a beteg Affony
a Fatens egy nője, majd ide elhírom, felele ez a beteg, Lantibin
morán mondani mindent, edes Béla Mária Affony.
 Timal utána a Fatens ehhez a kővec, Eljött is a beteg Libainis
ahon kővec, a beteg Affony bátran kővec kővec elhírom
te kővec, te maxizátori a kővec kővec, te kővec a kővec
hogy ott lani egy a mit te, és mihez be adom a kővec, sime olyan
egyezőre kővec a kővec, a mindent a kővec vólta. De a kővec
mindent a kővec, mondan: Nem maxizátori s nem hídál kővec a
Székre határ a Fatens bűnösögrá indult a beteg Affony kővec
székre. Ne ad be kővec edes kővec, ne ad a kővec magadat, jobb
te kővec kővec, mint a kővec a kővec ellen vólta. Kő

2. kép. További részlet a Musa Erzsébet elleni eljárás 1. iratából (20r)

főrösztvén, fördöt, belöl, Csötörtökön), míg a zártabbá válás szórványos (boszankodva). A palatalizáció nem sokkal rendszeresebb (kenyőtséget, tömjény, de vö. tömjént), ahogy a depalatalizáció sem markáns (sinlő, hüvelles [borsó], míg Musa Erzsébet első iratában ilyen a kénszerítése). Amellett, hogy a rögzített ejtésvariánsok is megerősítik a kezek azonosságát, az összevetés arra is rámutat, hogy a forrásszöveg tartalmától is nagyban függ, hogy az egyes jelenségeket, változatokat milyen rendszerességgel tudjuk adatolni. Így az / kiesésre csak Musa Erzsébet iratában van példa (dűtött, föl dűtt 'dölt').

nem tapasztalta, az után ismét el ment a Fatens Botkőrehoz
 kérté hogy grogitaná meg a kezet, mert egyben emberék isuf-
 natjára lennélna, mond Dócsérni: Bizony nem orvosom én, mert
 majd a te mondanék, ha én meg grogitanám, hogy én vontottam
 meg, hozzá sem nyúlol, ha tal a Város Előjárói nem forau-
 sítvával, kikhez képer a Fatens Néző Kapitány Orvuhoz el
 ment, Panaspicet befeleltte, is Dócsérni is mit mondott volna
 kéte orvoslásáért, Kize orvára Néző Kapitány és az Város
 házához fel mennén, Dócsérni fel hivatta és meg forau-solta
 keményen Dócsérnenak, hogy a Fatens kezet bora hamarabb
 meg grogitaná, mert kétfőmben vofél Lemé dolga, Melly Pa-
 ranoslatra Dócsérni kezdte a Fatens kezet orvosolni, és

3. kép. Részlet a Bozsérné Csapó Katalin elleni eljárás jegyzőkönyvéből (14v).

Hogyan azon iratnál fogva semlőmif fogott, elszáradt a meg-
 hite, Límblót elvett. A Fatens kezezdett Szívü Levén, hogy a
 Lemy gyermek meg holt, a Felejege is el nyomorodta, Kere-
 vári Felejegeit orvosigot, halotta hogy Vadkeren volna egy Or-
 vos Áspány, ahoz vitte Felejegeit és a hagnán ötöt magát, mi-
 jelen Orvos Áspány fivéret ésre pedre, kétfőmben orvos Áspány
 a Fatens mondanék: Ha én el kézfirandó és öpre pedendó kivé-
 sül a fűrdőt el kizáram, és a betegot belé ülretem, valahol
 leben az aki öccet el vontotta, ide kell jöni azon szemébe, és
 a mint is nigr Lett, Dócsérni oda érkezdett, maga ugyan nem lát-
 hatta a Fatens a fűrdő házában Dócsérniét, mert addig míg a fa-
 tens nyeres Lován oda érkezdett, az Orvos Áspány házában
 ki ment, hanem hogy a házábeli befel meg mondoték, a
 Fatens fel kérezté Dócsérniét Vadkeren a Tomnak, mellyről
 tégyen bizonyíogot az Orvos Áspány ott Levéllet rágrútt.
 Bemijent látta Dócsérni a Fatens, hogy Fasagy Kánsza
 Fatens valhán hogy ott Vadkeren levén vős orvossal
 ut látta Dócsérniét a Fatens

4. kép. Részlet Bozsérné Csapó Katalin jegyzőkönyvének utolsó tanúvallomásából (rajta kiegészítés más kézzel)

Mindkét iratban található olyan kiegészítések, amelyek elsősorban a hi-
 telesítés során kerülhettek bele más kézzel (lásd 4. és 5. kép).

Kértem a könyv nem feltételek között lenni, mióta nem mondja meg kérd
 # jefendi a könyvben, ha közzétek van azaz kérd lenni, felele Músa Erzsébet. Nem
 kibendül a könyvben ugyan én közzétek lenni, de meg sem mondom a könyvben, mert igaz
 lottam a könyvben és a nyomán dolgozok vélek lenni. Mind akkor hűbör befeleltem után az
 din magam és akkor kezdtem el. Hat éves koromtól kezdve. Kinek hálta addig ko
 szághal mamóram? Bizony jöszint ezzel ce addig korom dr. melk? Músa Erzsébet
 kérdte felele Músa Erzsébet. De hogy cetan kérdem dr. Amak utána a fáca
 kérdte.

5. kép. Kiegészítés a margón más kézzel Musa Erzsébet jegyzőkönyvének 1. iratában (15v)

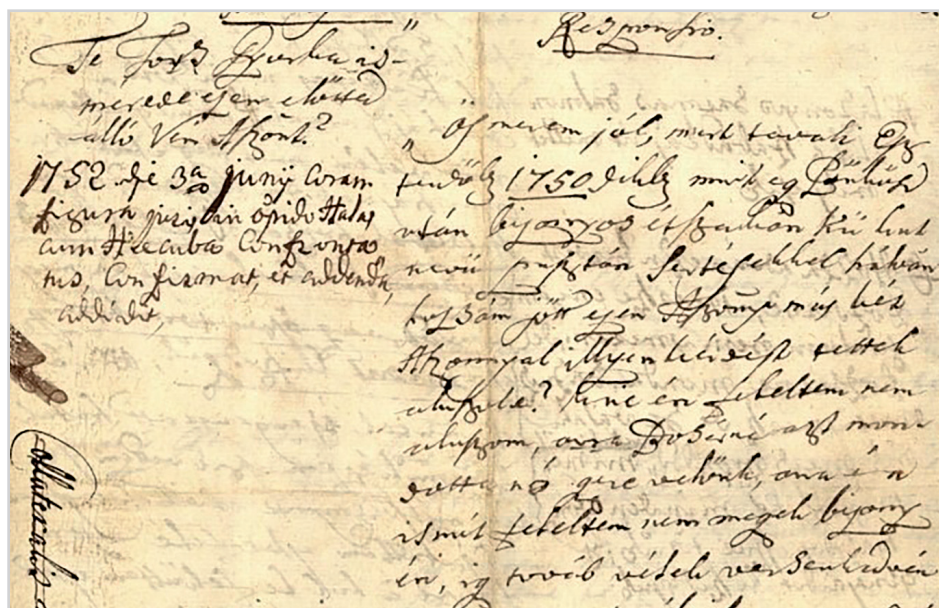
1753. aje 13. Jöböl a Védin in Kun Fel Egy darab cselebr
 ra, Gubirba Carita, in Ingujjione Sacc Jesu 5°
 pioni hűbörin ahdé. Ezen Tanij, valamint Kulejár
 Andras etk, y Dobrad Karo Edil Janul jelen völe Kú
 yár Andras bapánál, onidön Ufara ör fidesz ezen p
 los fölöle megis mondot az öben befellette, udanálta.
 Onorön onidön Músa ör fidesz, hogy vagy Szompr
 ki mondot bapán gyászásigben avok eadaka mely
 kúton, oda bat borítás felde Lovon, aranyas bapánla
 ment, kúntoidben meg bde Hös Pannával etde, is
 megis aranyazott bapán kúntoidbul ittal, is Músa
 Erzsébet, Toad Jegyzőkönyv Dabon jöbölönal, 3°
 11. 10. 1753.

6. kép. Kiegészítő beszámoló Musa Erzsébet jegyzőkönyvének 1. iratában (számozatlan)

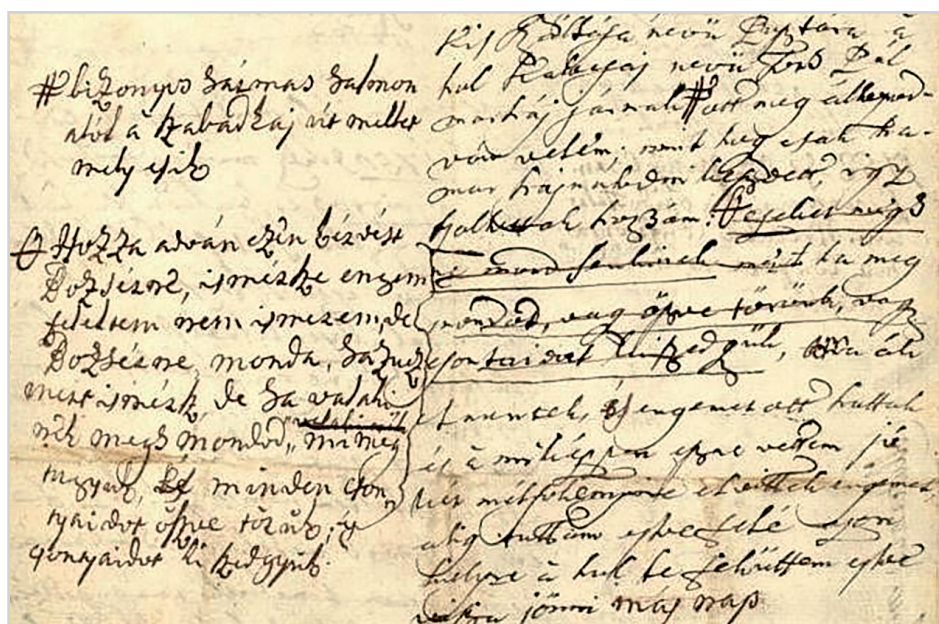
Musa Erzsébet jegyzőkönyve esetében a kiegészítéseket rögzítő kéztől külön lapon is található két további beszámoló (6. kép). Utóbbi kéztől rendszeresebbek az *ö-ző* formák: *Örsébeth, fölöle* 'felül' [de: fe], *ököt* 'öket', *köt* 'kelt' (utóbbian egyttal *l* kiesés is megfigyelhető); a labialitás jelentkezik az *üdö* formában (de *idő* alakban is megtalálható); A nyíltabb (*fölöle* 'felül', *aranyas*, *aranyazott*) és zártabb (*szokot* 'szókat', *hallotára*) magánhangzók szintén előfordulnak.

Bozsérné esetében pedig további kéz rögzít egy szembesítést, amely a vádlottak kihallgatására emlékeztető kérdés–válasz mintázatot követi (szemben az összefüggő tanúvallomásokkal). Ezen az iraton is megtalálható a már látott kiegészítő kéz duktusa is, aki ezúttal a vádlottal történő szembesítés eredményét is rögzítette (7–8. kép).

Jóllehet a kéz és így az irat nem sok *ö-ző* példát mutat (*küzülök*), az egyik annyiban jellegzetes, hogy a kérdésben *ismerede* alak szerepel, míg a válaszban *Ösmerem*. Emellett az irat legfeltűnőbb variánsai a nyíltabb (*csi-*

7. kép. További kihallgatás az eddigiektől eltérő kézzel rögzítve Bozsérné ügye kapcsán (10r)

8. kép. További kihallgatás Bozsérné ügye kapcsán (10v)

nállyonk, ug'on, szolletvan) és a zártabb (*Kű, kűzülők, csontyaidot, fűzni* 'főzni') magánhangzók, beleértve az *á* utáni *o*-zást (*hátodatt, járhattam*).

Musa Erzsébet Eszékre járásának felidézésekor több tanú szerint is megemlít egy további személyt, Hős Annát: *No Komám Uram bizony harmadik eczaka ott voltam én Hőss Pannával*. Az egyik tanúvallomás kiegészítése szerint: *Hős Panna volt bé a 'pinczébe Muza Örsébethel bort inni, kik midön hajnallani kezdet, a bort az hordóba vissza okátták, látta a' Tanu* (17r). Egy külön, szintén a kiegészítés kezétől rögzített beszámolóban pedig azt olvashatjuk: *aranyas hintóban ment, tömlöczben meg holt Hős Pannával, ettek, és megh aranyazott marha körömbül ittak* (lásd 6. kép). Hős Anna ellen még 1746 és 1747 között indult eljárás, Kiskunhalason és Kecskeméten (sőt már 1734-ben is kihallgatták több vádlottal együtt, de 1735-ben reverzális levél mellett elengedték). A hozzá kapcsolódó tanúkihallgatás jegyzőkönyve szövegváltozatban maradt fenn – egyező kézzel (az egyik változatot a Jásznagykun-Szolnok megyei levéltár, a másikat pedig a Bács-kiskun megyei levéltár őrzi).¹⁶

A területi jellemzőket tekintve Hős Anna jegyzőkönyveiben az *ö*-zés több fonotaktikai helyzetben adatható, de még mindig ritka (*örömost, föl költ*), nem példátlan a más fonémákat érintő labializáció (*sohova, Fazokat 'fazekat'*), ugyanakkor *i*-zés is megfigyelhető (*gyanuirt, főzisben, kinszeritette*). További jellegzetessége a nyíltság-zártság vonatkozásában az *á* utáni *o*-zás (*szároz, ágjot, támodott, válol, labocskajanak*). A mássalhangzókat érintő változatosság a depalatalizációban ragadható meg (*Karacson, vadtok, hatta, Erszénnek* – a palatalizáció pedig ingadozik: *kenyem, fenyem de: kenem, fenem* is).

Kapcsolódva ahhoz a megállapításhoz, hogy a korszakra jellemző be telepítések a járszágból indultak ki, kitekintésként egy további tanúkihallgatás szövegét vontam be Jászberényből, Tóth Erzsébet ügye kapcsán 1728-ból (21 lap, több kéz közreműködésével).¹⁷ Kimutatható az iratban *ö*-zés hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben (*Kövöttett, Lött, Órsébet, pösgő 'pezsgő', őrög 'öreg'*), ugyanakkor az illabiális variánsok is igen rendszerezettek ([kérdésben] *revétséget*, [vallomásban] *ördögek, Tertnénék, közikben, Kepdeset, Miskanéhez, elsilyedek, Kete 'köté', Ketésb''kötésben'*). Feltűnő az *i*-zés hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban egyaránt (*nimű, niki, azirt,*

¹⁶ Jelzetei: MNL JNSZML IV. 5d 7a-h (1746), valamint BKML IV.1517.b Koháry család Kecskemét városi úriszékének iratai; Peres iratok 1723–1834. 2. nagydoboz, Fenyítőperék (1747. május). A szövegek összevető elemzését lásd VARGA MÓNICA (2022b.), *Kommunikáció és szövegformálás boszorkányperekben*. Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. (Gondolat-Jel, 6.)

¹⁷ Jelzete: JNSZML, Jászberény, HivTud. 1728 5. cs., Nr.63. Az előadás kitekintés szakaszában említett további kéziratok önálló, részletes elemzés igényelnek, ez azonban túlmutat a jelenlegi tanulmány keretein.

iteleket, Periny, Kisirgetnek, megnyit, Gohirirt, kerestitek, igiret, igirték, Kőszőnyitek – ellenpélda: *egész*). A magánhangzók zártabb (*Füzenek* 'fözzenek', *Külcsen* 'kölcson', *Gyükerét, Leanyodot, magadot*) és nyíltabb (*mére* 'mire', *Tekéntem, Kőlső, Főrosztette, Pestat*) előfordulásai is rendszeresek, utóbbiak azonban több területen is előfordulnak, ingadozva is (egymás közvetlen környezetében: *förödöt füzte* 'fürdöt főzte'). A mássalhangzókat tekintve inkább a depalatalizáció jellemzi az iratot (*mélyföldne're* 'mér földnyire', *törvénykesztetek, fenegett, békloba*). Az *l* kiesésére példa a *Tátos* 'táltos'.

A terület a Tisza-Körös vidéki régió közép-tiszántúli csoportjába tartozik; a leírás alapján a közelmúltig erősen zárt *i*-ző, a labiális *ö*-zés legenyhébb formái sem mutatkoznak, inkább az illabiális ejtésváltozat jellemzi, valamint a zártabb ejtés (*ő* helyén *ű*, ritkábban *ó* helyén *ú*).¹⁸ Ezzel együtt a terület több olyan jellemzőt is mutat, amelyet az írott forrás nem őriz, ilyen a zárt *ë*, az *ó, ú, é* záródó diftongusos realizációja, az *r, l, j* nyújtó hatása (a korabeli ékezethasználattal ezt sem tükrözi), ahogy az erős *j*-zés is. A tekintésként vizsgált irat a fentiekhez hasonlóan csak részben erősíti meg a közelmúlt leírását, így például az *ö*-ző és a nyíltabb ejtésre utaló formák sem példátlanok.

A feldolgozott szövegekben releváns jelenségeket az 1. táblázat foglalja össze: a „+” rendszeres előfordulást, a „~” tipikus vagy mindössze néhány lexémát érintő variánst, a „-” pedig hiányt jelöl.

1. táblázat.

Ejtésvariánsok, nyelvjárási jelenségek Bozsorné Csapó Katalin, Musa Erzsébet, Hős Anna és Tóth Erzsébet jegyzőkönyveiben
(Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Kecskemét, Jászberény)

Jelenség	CsK	ME 1.	ME 2.	ME 3.	HA	TE
ablatívusz, zárt mgh.	+	+	+	+	+	+
<i>i</i> -zés	~	~	+	+	+	+
<i>ö</i> -zés	~	-	~	+	+	+
labális mgh. (<i>i > ü</i>)	-	~	~	~	~	-
illabiális mgh. (<i>ü > i</i>)	~	~	-	-	~	+
nyíltabb mgh.	~	~	+	+	+	+
zártabb mgh.	~	~	+	+	~	+
palatalizáció	~	~	+	+	~	~
depalatalizáció	~	~	-	-	~	+
<i>l</i> kiesés	-	~	-	-	~	~
nem hasonuló <i>-vall/-vel</i>	-	-	-	+	-	-

¹⁸ JUHÁSZ 2001:288–289.

Összegzés

A boszorkányperes jegyzőkönyvek írott jellegük ellenére alkalmasak arra, hogy különféle területi-társadalmi ejtésvariánsokat lehessen bennük vizsgálni. A jegyzőkönyvváltozatok elemzése arra is rámutatott, hogy az elkülöníthető lejegyzői kezek eltérő tendenciákat követhettek (Musa Erzsébet iratai esetében a második és harmadik kéz többféle variánst alkalmazott rendszeresen és markánsabban, mint az első). Ez a részeredmény egyúttal arra is utal, hogy az egyes szövegekből levont következtetések korlátozottan általánosíthatók, szem előtt tartva, hogy a beszámolók tartalma is befolyásolja bizonyos variánsok adatolhatóságát (ahogy azt Musa Erzsébet első irata és Bozsérné jegyzőkönyve, valamint a Hős Anna elleni tanúkihallgatás egyező kéztől származó változatai is mutatták). A feldolgozott jegyzőkönyvek kéziratjai alapján a korszakban társadalmilag általánosabban elfogadottnak bizonyult az ablatívuszi toldalékok zártabb magánhangzós formája és különféle helyzetekben a nyíltabb, illetőleg a zártabb magánhangzós ejtés (ezek általában egyszerre jelentkeztek a szövegekben). A palatalizáció és depalatalizáció esetei ugyancsak ingadozást mutattak. Egyes ejtésvariánsok lexikailag kötöttebb formában jelentkeztek (a felső nyelvválású magánhangzók labiális formája tipikusan az *üdü*, ritkábban a *hütves* esetében adatolható; az *l* kiesés ritkán realizálódott, a betoldás ugyanakkor rendszeres az olyan elemekben, mint *holnap* 'hónap', *azolta* 'azóta', *miolta* 'mióta').

A területet markánsabban reprezentálhatta az *ö*-zés (vagy épp hiánya) és az *í*-zés (jöllehet birtokos személyjelezésnél általános volt a *kezi* típus). A vizsgált forrásokban ezek a variációk több-kevesebb kevertséget mutatnak; az *ö*-zés éppen a jászberényi kihallgatásban bizonyult a legmarkánsabbnak. Azzal együtt, hogy a vizsgálat középpontjában álló kihallgatások helyszínei a Dél-alföldi régióba tartoznak, a közelmúltra jellemző helyzettől független *ö*-zés igen kis mértékben jelentkezett a jegyzőkönyvekben. Ez azonban nem feltétlenül abból következik, hogy a lejegyzők tudatosan kerültek volna azt, hiszen az sem példátlan, hogy a kérdésben nem, de a válaszban *ö*-ző forma szerepel. Az *í*-zés viszonylag rendszeresebb volta esetleg a XVIII. századi jászsági eredetű betelepítésekkel függhet össze.

Tekintve, hogy akár egyazon területről sem ugyanazok a variánsok kerültek a lejegyzésbe, vagy épp nem egyforma rendszerességgel voltak megfigyelhetők, a kérdés további kutatást igényel, kvantitatív módszerekkel meghatározva a lehetséges variációs környezetek és a realizációk arányát.

MÓNIKA VARGA

*Dialectal and Social Embeddedness of Manuscript Variants
of Hungarian Witch Trial Records*

The present paper compares manuscripts of witness depositions of witch trials from the 18th century in order to explore whether the preserved spelling variations can be considered as rather dialectal or socially (or even historically) embedded and accepted features. Data came from manuscripts studied at the former IV. Scriptorium conference. The linguistic analysis pointed out that certain records of the legal case are close variants of each other, written down by different scribes with different recording strategies. However, other manuscripts need to be involved to describe both the regional, dialectal characteristics of Kiskunhalas and Kiskunfélegyháza during the period and the scribal profiles of the records. Most of the chosen records are related to the legal case recorded in the document-variants, since in some narratives the witnesses mention not only the accused but other suspected persons as well and some of them were also legally accused and eventually had their own examination.